

آشنایی با منشأ نقوش و عناصر طبیعی موجود در نگارگری و کاغذ ابری (با تأکید بر مرکب‌سازی و رنگ‌سازی نسخه‌های قرون ۴ تا ۶ ه.ق)

آرزو پوریایی^۱، خشایار قاضی‌زاده^{۲*}

^۱ کارشناس ارشد رشته پژوهش هنر، گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
^۲ استادیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۰۵/۲۶، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۰۲/۱۵)

چکیده

مسئله اصلی در این پژوهش شناخت منشأ نقوش کاغذهای ابری و برخی عناصر طبیعی موجود در آثار نگارگری و ارتباط آن‌ها با مرکب‌ها و رنگ‌های قرون اولیه ایران اسلامی است، که منجر به درک شیوه‌های ساخت برخی عناصر طبیعی موجود در آثار نگارگری و کاغذهای ابری است. اهمیت این موضوع در احیاء شیوه‌های کهن است، زیرا ما در عرصه نگارگری و آثار قرون اولیه اطلاعات عینی در باب رنگ‌ها و شیوه‌های ساخت و ترکیبات مورد استفاده در آن‌ها نداریم. هدف پژوهش شناسایی منشأ ساخت برخی عناصر و نقوش طبیعی موجود در آثار نگارگری و ارتباط آن با کاغذهای ابری قرون اولیه اسلامی است. سوال اصلی تحقیق این است که شیوه اجرای نقوش کوه‌ها در نگارگری ایرانی با شیوه ساخت کاغذ ابری چه رابطه‌ای دارد؟ روش انجام تحقیق به شیوه توصیفی - تحلیلی و شیوه جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و آزمایشی بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که منشأ اولیه ساخت برخی عناصر طبیعی موجود در آثار نگارگری و کاغذهای ابری در شیوه‌های خاص مرکب‌سازی و رنگ‌سازی قرون اولیه و در نتیجه استفاده از آن‌ها در هنرهای قرون اولیه بوده است. به بیان دیگر کاغذهای ابری قرون هفتم هجری قمری به بعد الهام‌گرفته از رنگ‌های خاص و شیوه‌های به‌کاررفته در کوه‌ها، صخره‌ها و ابرها در آثار نگارگری بوده است.

واژگان کلیدی

منشأ نقوش، کاغذ ابری، عناصر طبیعی، نگارگری. قرون ۴ تا ۶ ه.ق.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۷۰۵۱۸۹۸، تلفکس: ۰۲۱-۵۱۲۱۲۵۰۱، E-mail: khashayarghazizadeh@yahoo.com

مقدمه

چون شباهت‌های بسیاری میان کاغذ ابری و برخی عناصر موجود در نگارگری دیده شده است، به مقایسه و بررسی این مهم پرداخته می‌شود تا به ارتباط میان آن‌ها پی برده و به کشف اسرار و فنون موجود در نگاره‌های قرون اولیه بپردازیم. به بیان دیگر شناخت شیوه‌های اولیه ساخت نقوش و عناصر طبیعی موجود در نگارگری و کاغذ ابری به احیاء و بازسازی رنگ‌ها و همچنین فنون و ابزارهای به کاررفته در هنر نگارگری اصیل ایران در قرون اولیه اسلامی می‌انجامد. این مقاله بر خلاف یافته‌های پژوهشگران دیگر نشان می‌دهد که پیشینه رنگ‌ها در رنگ‌سازی قرون اولیه منجر به اعجاز آثار نگارگری و کاغذهای ابری شده است.

مسئله اصلی در این پژوهش، منشأ اولیه نقوش کاغذ ابری و برخی نقوش و عناصر نگارگری قرون اولیه اسلامی است. شناخت انواع مرکب‌ها و رنگ‌های قرون اولیه، ابزارها و بستمان‌های مورد استفاده و شواهد دیگر که در این پژوهش ذکر خواهند شد، منجر به درک تفاوت شیوه‌های ساخت و کاربردهای کاغذهای ابری اصیل قرون اولیه با روش‌های ساخت و کاربردهای امروزی است و در جهت احیاء شیوه‌های اصیل و کهن امری ضروری است. از تاریخچه و منشأ نقوش کاغذ ابری، ابری‌سازی و کوه‌سازی در نگارگری و رنگ‌های مورد استفاده در آن اطلاعات دقیقی در دست نیست و مهم‌تر از همه کاربرد و منشأ آن مبهم باقی مانده است. بنابراین،

روش پژوهش

روش انجام این پژوهش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی می‌باشد.

پیشینه پژوهش

مایل هروی (۱۳۵۳)، در کتاب «لغات و اصطلاحات فی کتاب‌سازی» در مبحثی کوتاه به رنگ‌آمیزی کاغذ، اشاره کرده است. هم‌چنین مایل هروی (۱۳۷۲)، در «کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی» مطالبی جامع درباره خوشنویسی، و رنگ‌آمیزی کاغذ با اشاره به ابر، ابره و ابری‌سازی و کاغذ ابری و پیشینه آن‌ها پرداخته است. سعید خودداری نائینی (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با نام «اسنادی در باب طلب کاغذهای ابری» به تعریف و تشریح کاغذ ابری پرداخته و با اشاره به اسناد و نامه‌های موجود در مورد کاغذ ابری به شرح و پیوست قدیمی‌ترین تصاویر موجود از کاغذهای ابری پرداخته است. ایرج افشار (۱۳۸۸)، در «جستاری در باب رنگ در کاغذ یا اوراق ملون» به نام و نوع رنگ‌ها پرداخته است. در «بَيَانُ الصَّنَاعَاتِ» حبیب‌تقلیسی (۱۳۳۶) و «لغت‌نامه دهخدا» (۱۳۳۰)، در بسیاری از پیشینه‌های موجود در حیطه این پژوهش به صورت مختصر و فهرست‌وار، کاغذ ابری و منشأ ساخت آن‌ها شرح داده شده است. صنهاجی، ابن‌بادیس (۱۳۶۷)، در «عُمْدَةُ الْكُتَابِ وَعُدَّةُ ذَوِي الْأَلْبَابِ» به شیوه‌های ساخت مرکب‌ها، حبرها و رنگ‌ها اشاره کرده است، ساخت این رنگ‌ها با شیوه‌های آزمایشی در پژوهش اخیر نشان داده است که به تناسب نوع شیوه‌های ساخت، برخی رنگ‌ها ذاتاً به صورت ابری‌های خودبه‌خودی قابل رویت بوده‌اند. احمد گلچین‌معانی (۱۳۴۱)، در مقاله‌ای با نام «یک رساله نفیس و کهن‌سال هنری» به بیان کاغذ الوان و رنگ‌های آن پرداخته است اما به کاغذ ابری اشاره‌ای نشده است. سیدعلی آل داوود (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای با نام «رنگ‌آمیزی کاغذ و مرکب‌سازی» برگرفته از کتاب «جَوَاهِرُ الصَّنَائِعِ» (نسخه خطی کتابخانه مجلس، ش. ۲۸۴۹). به رنگ‌آمیزی کاغذها با رنگ‌های مختلف گیاهی و معدنی پرداخته است. در این مقاله نامی از کاغذ ابری برده نشده است. یحیی ذکاء (۱۳۹۲)، «در کاغذ ابری، اوج احساس در تلفیق رنگ و کاغذ» به تعریف اصطلاح کاغذ ابری و تاریخچه آن پرداخته و سپس به شیوه ساخت کاغذ ابری پرداخته است. پوریایی، آرزو، مرثی، محسن (۱۳۹۷)، در کتابچه‌ای با نام «اسرار مرکب و رنگ‌سازی در نگارگری ایران» مرکب‌سازی و رنگ‌سازی اصیل ایران را با توجه به نسخه‌ها و رسالات قرون اولیه به صورت خلاصه شرح و تفسیر کرده‌اند.

با توجه به بررسی‌ها و آزمایشات انجام شده بر روی دستورات ساخت رنگ‌های قرون اولیه در این پژوهش و کشف قابلیت‌های اعجاب‌انگیز و خاص رنگ‌های ناشناخته گذشته می‌توان به وجه نوآورانه این مقاله اشاره کرده و به تفاوت‌های بارز این پژوهش با پژوهش‌های بالا در مورد هویت و منشأ اصلی کاغذ ابری و عناصر موجود در نگاره‌ها اشاره کرد.

مبانی نظری پژوهش

تعاریف مختلف از کاغذ ابری و ارتباط آن با عناصر طبیعی در نگاره‌ها

یکی از جلوه‌های زیبایی کتاب‌آرایی ایرانی کاغذ ابری است که امروزه به نام کاغذ ابر و باد شناخته می‌شود. کاغذ ابری کاغذی است که بر روی آن با ترکیب رنگ‌های مختلف، طرح‌هایی به شکل امواج و ابرهای در هم پیچیده ایجاد می‌شود. این روش به دلیل شیوه ساخت، با نقاشی، تذهیب و اصطلاح ابر که با قلم انجام می‌گیرد متفاوت است. وجه تسمیه این کاغذها به دلیل شباهت ابری‌های آبی و سفید به کاررفته در آن‌ها است که با شانه صورت گرفته و تشابه زیادی با ابرهای نقاشی قرن دهم دارند، به همین دلیل ممکن است که همان ابری‌های قرون اولیه باشند (خودداری نائینی، ۱۳۸۹، ۱۱۷). «پیدایش و ساخت کاغذ ابری به اواخر سده ۹ ه.ق. باز می‌گردد» (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۷۳۹). ابر یا ابری‌سازی عبارت است «از ایجاد نقش به صورت ابر با ساختارهای اسطیبری آن در مینیاتور و تصویر. این گونه نقاشی که یک قلم از اقلام هفت‌گانه نقاشی ایرانی خوانده می‌شود. ظاهراً از نقش‌های ظروف و خمره‌های (آبی-سفید) چینی اقتباس گردیده است» (افشار، ۱۳۸۸، ۱۱). کاغذ ابری، گونه‌ای از کاغذ هنری و تزئینی است که نقوش رنگ‌آمیزی شده‌ای به هیئت ابرهای درهم پیچیده و یا به صورت امواج و جریان آب داشته باشد. این گونه کاغذ به احتمال زیاد بر اثر رواج ابر و ابرسازی در نقاشی ایرانی در اواخر سده نهم و یا اوایل سده دهم هجری به وجود آمده است. در متون و نصوص تاریخی از این گونه کاغذ به صورت ابری و کاغذ ابری یاد شده است اما در بین برخی فارسی‌زبانان معاصر به کاغذ مذکور «ابره» می‌گویند. پیوند ابره که در مقابل آستر است و کاربرد آن به سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری می‌رسد با اصطلاح «ابره» در نقاشی درخور تأمل است، اما استفاده از اصطلاح ابره به جای کاغذ ابری بدون شک به دلیل وجود ارتباط آن با ابر و ابری‌سازی بوده است و این گونه کاغذ را «ابری» می‌خوانده‌اند. تعبیر کهن‌تر از این گونه کاغذ

پدید می‌آورد که گل، بوته، برگ، درخت و غیره را دربرمی‌گرفت. برای ایجاد این‌گونه نقوش، ترکیب رنگ باید به گونه‌ای باشد که رنگ بر مایع پخش نشده و متراکم باقی بماند، یعنی بستمان در رنگ متناسب باشد (منشی قمی، ۱۳۵۹، ۷۸). ابری‌ساز گاهی رنگ‌های مورد نظر را به صورت درهم و سهوی بر مایع شنبلیله می‌چکانده و هیچ‌گونه دخالتی در ایجاد نقوش مورد نظر بر روی مایع مذکور نداشته است، بنابراین ابری که از این روش حاصل می‌آمده به علت آن که نقش رنگ‌ها بر روی کاغذ مرکب و درهم بوده است در عرف ابری‌سازان به ابری درهمی شهرت داشته است. چنان‌که در کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی آمده است: ابری‌سازان حاذق پس از آن که رنگ‌های بستمان‌دار را بر روی مایع شنبلیله می‌ریخته‌اند از ابزاری مانند سوزن و یا شانه (لختی موم که در جای جای آن با فواصل معین سوزن فرو کرده باشند)، بهره می‌برده و نقوش مورد نظر را چنان ساختارهای درهم پیچیده ابر، امواج آب و امواج نازک موی و اشکال گیاهی و غیره بر روی لخته‌های رنگ که به صورت سیال بر روی مایع مذکور قرار داشته به وجود می‌آورده‌اند، و عین آن نقوش بر روی کاغذ مورد نظرشان نقش می‌بسته است. ابری که دارای این‌گونه نقوش بوده است به مناسبت نقشی که در آن حاصل می‌شد، نام‌گذاری می‌شد، مانند «ابری طره‌ای» که نقش آن به مانند امواج مو، راهدار و دارای خطوط نازک بود، «ابری شانه‌ای» که نقش آن راهدار و به صورت دندان‌های شانه بوده است و یا «ابری طوماری» و غیره (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۳۹).

در کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی کاغذهای ابری به سه نوع تقسیم می‌شوند که عبارتند از:

۱- کاغذ ابری آبی؛

۲- کاغذ ابری آهاری؛

۳- کاغذ ابری نقش‌دار (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۷۴۰).

تجزیه و تحلیل

منشأ نقوش کاغذ ابری، عناصر طبیعی موجود در نگارگری بوده است، زیرا از لحاظ زمانی تاریخ ایجاد عناصر موجود در نگاره‌ها به قبل از ساخت کاغذ ابری برمی‌گردد. کاغذهای ابری الهام‌گرفته از عناصر طبیعی موجود در آثار نگارگری، و منشأ ساخت عناصر طبیعی موجود در آثار نگارگری، شیوه‌های متنوع ساخت رنگ‌ها در قرون اولیه بوده است. رنگ‌هایی اعجاب‌انگیز که گاهی در هم پیچیده و به عنوان تحفه به دربار سلاطین پیشکش می‌شده است. «مینورسکی، ابر یا ابر چینی را با ابری (کاغذ ابری) یکسان می‌داند. اما عده‌ای از معاصران یکی بودن ابر و ابری را رد کرده و نخستین ابرسازی (ابر) را اصطلاحی در نگارگری و دومین ابرسازی (ابری) را اصطلاحی در کاغذسازی و آرایش آن» می‌دانند. مینورسکی از بیانات مستقیم محمد طاهر (بیانی) نقل کرده و موضوع تفکیک و تمایز این دو اصطلاح را در عالم هنر را تأیید نمی‌کند. این موضوع در پژوهش‌های اخیر در زمینه رنگ‌سازی پیشین با توجه به تصاویر زیر اثبات می‌کند کاغذهای ابری و نقوش طبیعی در نگارگری ارتباط مستقیم با شیوه‌های ساخت رنگ‌های قرون اولیه داشته و تفاوتی بین این دو اصطلاح وجود ندارد. مایل هروی نیز، تشابه ساختار صوری و ظاهری و تجانس در مفهوم و مصداق ابر و ابری را تأیید می‌کند زیرا چنان‌که شواهد تاریخی و تصاویر نشان می‌دهد کوه‌ها، ابرها و رودخانه‌های نگارگری با رنگ‌های خاص و به

هم‌چنان که در «ابر» گفته شد، «رنگ‌آمیزی ابر کاغذ بوده» است (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۷۴۱). از نظر مینورسکی، ابر یا ابر چینی با ابری (کاغذ ابری)، یکی است. ابر یا ابری عبارت است از شیوه‌ای که سطح کاغذ با تزئیناتی به شکل ابر پوشانده می‌شود. اما عده‌ای از معاصران یکی بودن ابر و ابری (کاغذ ابری)، را رد کرده و نوشته‌اند که اصطلاح ابر و ابری در عالم هنر از یکدیگر جدا بوده و «ابره» اصطلاحی است در نگارگری و «ابری» اصطلاحی است در کاغذسازی و آرایش آن (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۵۷۵). تاریخ پیدایش دو اصطلاح «ابر» و «ابری» نشان‌دهنده تأکید پیوند میان آن‌ها است، ابر یا ابرسازی در نگارگری ایرانی نمونه‌هایی دارد که به نخستین دهه‌های سده هشتم هجری قمری می‌رسد، و ابری‌سازی عموماً از اواخر سده نهم پیشتر نمی‌رود (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۵۷۵). مینورسکی در تفسیر «ابر» به سخن بیانی اشاره می‌کند، که هنر پوشاندن کاغذ با شکل‌های ابرمانند است و شاید هم نشان‌دهنده توده‌های ابر و دسته‌های ابرهایی است که در نگارگری ایرانی دیده می‌شود، اصطلاحی که به چینی «چی chi» می‌گویند، شاید همان خطوط ابر مانند باشد که در کوه‌پردازی به کار می‌آید. از نظر نگارنده با آن که «ابر» و «ابری» دو واژه هنری است که در دو موضوع مختلف کاربرد دارد اما نمی‌توان آن‌ها را از یکدیگر کاملاً جدا دانست. زیرا هم ساختار صوری و ظاهری هر دو واژه یکسان است و هم تجانس و تناسب در مفهوم و مصداق آن‌ها دیده می‌شود زیرا اگر ابر عبارت از کشیدن شکل ابر است به صورتی خاص و رنگین، در نگارگری، ابری نیز کاغذی است که متضمن گونه‌هایی از همان شکل ابر است. در واقع به اعتبار شکل ابر و تشابه با ابر است که به کاغذ مورد نظر ابری می‌گوییم. اگر این پندار درست باشد، ابری‌سازی دقیقاً بر اثر نگارگری ابر در کاغذگری و ایجاد کاغذهای هنری به وجود آمده است (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۲۸). اصطلاح ابری نشان‌دهنده نقوشی آرایشی و رنگین بر روی کاغذ است که در آن، رنگ‌ها همانند امواج و جریان آب و یا مانند ابرهای در هم پیچیده، گونه‌ای از نقوش زیبای عمدی یا سهوی را پدید می‌آورند. پیش از همه باید دانست که اصطلاح «ابر» و «ابری» و «برچینی»، که یکی از رشته‌های هفت‌گانه نگارگری ایران است، با «ابری‌سازی» یا «کاغذ ابری» که در فن کاغذگری و کتاب‌آرایی به کار می‌رود متفاوت است (ذکاء، ۱۳۹۲، ۵۴). «قاضی احمد منشی قمی» میرمحمدطاهر را استاد خود خوانده و او را در کاغذ رنگ کردن و ساخت ابری‌های مختلف نادره عصر می‌داند. به نظر می‌رسد او نخستین کسی بوده است که ابری‌های نقش‌دار - محصول دخالت هنرمند - را پدید آورد. اصطلاح «نقش بر آب» که بیان‌کننده طرح و نقش پدیدآمده با دخالت دست ابری‌ساز و مهارت و هنرمندی او در ساختن کاغذ ابری است، از زمان صفویه پدید آمده است (منشی قمی، ۱۳۵۹، ۷۶).

عناصر، روش‌ها و ابزارهای ابری‌سازی در گذشته

در گذشته عناصر گیاهی و معدنی مانند سنگ‌گرف، زرنیخ، سفیدآب و نیل در ابری‌سازی به کار می‌رفت. کاغذ مورد استفاده نیز از انواع مرغوب مانند ختایی و کشمیری انتخاب می‌شد. در گذشته دو روش در ایجاد نقوش ابری رایج بود. در روش اول، ابری‌ساز در پیدایش طرح و گسترش رنگ بر مایع هیچ نقشی نداشته است، که به آن شیوه تصادفی یا کاغذ درهمی می‌گفتند. و در روش دوم، ابری‌ساز نقوش دلخواه خود را با اختیار

ترتیب با شیوه‌های خاص خود تصویرسازی می‌شده‌اند.

روش‌های مختلف ابری سازی

تأمل در روش‌های ابری‌سازی نشان می‌دهد که در ابری‌های درهم رنگ‌ها و نقوش ایجاد شده به صورت طبیعی و غیرقابل کنترل و بدون دخالت هیچ ابزاری در هم ادغام می‌شوند و این به دلیل فاقد بستمان بودن رنگ‌ها و غیرقابل کنترل بودن آن‌ها بر روی آب است. بنابراین هیچ‌گونه دخالت دست و ابزاری برای ادغام ابری‌های درهمی وجود نداشته است. ابری‌هایی که با رنگ‌های بستمان‌دار (آهاری) و تحت کنترل با ابزارها و شیوه‌های مختلف ایجاد می‌شود با عناصر طبیعی و کوه‌های آثار نگارگری تشابه فراوان دارد و این نکته قابل تأمل است. در رنگ‌های بستمان‌دار، به دلیل قابل کنترل بودن رنگ‌ها بر روی آب و ایجاد نقوش تحت کنترل با دست و ابزارهای مختلف، می‌توان نقوش بی‌نهایت متنوع و متفاوت در ساخت کاغذ ابری ایجاد کرد، کاغذهای ابری ساخته‌شده با رنگ‌های بستمان‌دار به نام عناصر طبیعی، اشکال و نقوش ایجادشده، نام‌گذاری می‌شدند. این موضوع یکی از دلایل بارزی است که اثبات می‌کند، احتمال ایجاد نقوش موجود در رودخانه‌ها، کوه‌ها و ابرهای آثار نگارگری قرون اولیه به این شیوه وجود داشته است. و هر نقشی با رنگ‌های مخصوص، آهارها، بستمان‌ها، ابزارها و شیوه‌های خاص خود قابل اجرا بوده است. به بیان دیگر هر نقشی به وسیله رنگ‌های مخصوص بستمان‌دار با شیوه‌ها و ابزارهای مختلف قابل اجرا بوده و دارای نام و نشانی مطابق با همان نقوش بوده است.

قدمت عناصر طبیعی در نگاره‌ها و کاغذهای ابری

نقوش ابرها، کوه‌ها و دیگر عناصر طبیعی در نگارگری قدیمی‌تر از شیوه ساخت و نقوش کاغذ ابری است. نقوش کاغذ ابری برگرفته از رنگ‌ها و عناصر موجود در ابرها و کوه‌های آثار نگارگری است، با تأکید به وجود رنگ‌هایی که قابلیت ابری‌سازی در ذات آن‌ها نهفته است. ابری‌سازی ابتدا

در کیمیا و صنعت رنگ‌سازی سپس در اشکال موجود در ابرها، رودخانه‌ها و کوه‌های آثار نگارگری و پس از آن در نقوش کاغذهای ابری ظهور پیدا کرده است. شیوه‌های خاص رنگ‌سازی موجب به وجود آمدن نقوش زیبای کوه‌ها و صخره‌ها، سنگ‌ها و ابرهای نگارگری در قرون اولیه بوده است. مبنا و مبنای نقوش در کوه‌سازی، ابرسازی و کاغذهای ابری در حقیقت دستورات ساخت رنگ‌سازی قرون ۴ تا ۶ ه.ق بوده است. نکته مهم دیگر این است که مواد و مصالح و رنگ‌های به کاررفته در عناصر نگارگری با مواد و مصالح و رنگ‌های به کاررفته در کاغذ ابری شباهت دارد. آزمایشات و دستاوردهای پژوهش اخیر در زمینه رنگ‌سازی قرون اولیه نیز این شباهت را تأیید می‌کند (تصویر ۱).

شواهد نفوذ رنگ‌های خاص به کاررفته در عناصر طبیعی نگارگری و کاغذ ابری

۱. اولین و اصلی‌ترین شواهد موجود، شیوه‌های پیچیده ساخت رنگ‌ها و حبرهایی است که پیشینه آن‌ها به قرون چهارم تا ششم می‌رسد. (پوریایی، مراثی، ۱۳۹۷، ۸۶). برخی از این رنگ‌ها ذات رنگین ابری شکل داشته و بدون دخالت دست و یا ابزار خاص، اشکال ابری و رنگین به خود می‌گیرند. ابری‌هایی که دارای لایه‌هایی از نور و جلای رنگی هستند و به احتمال بسیار زیاد منشأ ساخت کوه‌های نگارگری و کاغذهای ابری الهام گرفته از همین حبرها و رنگ‌ها می‌باشد. گاهی رنگ‌ها و مرکب‌ها بسته به نوع ترکیبات، بستمان و روان‌روی و گران‌روی آن‌ها و ابزار اثرگذار اغلب به شکل ابری‌های بی‌اختیار ظاهر شده و در هم ادغام می‌شوند. نوع ترکیبات، شیوه‌های ساخت، رقت و غلظت بستمان و ابزارهای مورد استفاده، فرم دهی به اشکال و ایجاد تنوع را به بی‌نهایت می‌رساند. تصاویر زیر نشان می‌دهد حبر (از انواع جوهرها و مرکب‌های رنگین)، با هر ابزار و شکلی که روی کاغذ حرکت داده شود به همان شکل و فرم ظاهر می‌شود. رنگ در این تصاویر یک بار با حرکت قلم از راست به چپ کشیده شده است، در نتیجه درجات رنگی در کنار هم به صورت خطی و با چکیده شدن رنگ به

تصویر ۱- حبر مطوس: قلم‌مو پس از آغشته شدن به حبر از پایین به بالا حرکت داده شده و پس از چند ثانیه درجات رنگی به شکل بالا بر روی رنگ سیاه اولیه ظاهر شدند.

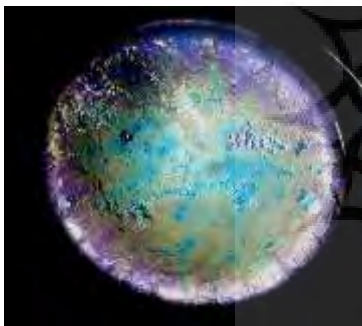
بزند، ۲. پس از آن آسترش بزند، ۳. پس از آن اوره رسمه او بکند، ۴. پس بگذاری هر لونی را چنان که یاد کردیم» (تفلیسی، ۱۳۳۶، ۷۲). در «لغت‌نامه» دهخدا اوره از معانی ابره و از معانی دیگر ابره سوزن و سوزن خیاطی و نیش است (دهخدا، ۱۳۳۰، ۱۲۹). در «بیان‌الصناعات» در مراحل عمل صورت‌گری پس از رسم و آستر عمل صورت‌گری ظاهراً مرحله‌ای به نام اوره‌گذاری وجود داشته است که پس از این مرحله رنگ‌گذاری آغاز می‌شده است. اگر منظور از اوره رسمه کردن سوزن و سوزن‌گذاری یا استفاده از سوزن در اثر باشد، این روش برای انتقال اثر یا به عبارتی کرده‌گذاری بر روی کاغذ بوده است. در این صورت، ابره ارتباطی با ابرسازی و یا کاغذ ابری، که در برخی منابع به آن اشاره شده است، ندارد. اما در غیر این صورت، چنان‌که نجیب مایل هروی آورده است: «پیوند ابره که در مقابل آستر است و مربوط به قرن چهارم و پنجم هجری بوده است با اصطلاح ابر در نقاشی در خور تأمل است. اما اطلاق ابره به کاغذ ابری بدون تردید بر اثر ارتباط آن است به ابر و ابری‌سازی، اما هم‌چنان که گفتیم، عموماً این‌گونه کاغذ را به صورت «ابری» می‌خوانده‌اند. و تعبیر کهن‌تر از این‌گونه کاغذ هم‌چنان که در «ابر» گفته شد، «رنگ‌آمیزی ابر کاغذ بوده» است و در واقع کهن‌ترین تعبیر از کاغذ ابری همان رنگ‌آمیزی ابر کاغذ بوده است» (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۷۴۱). شواهد و آزمایشات رنگ‌سازی

صورت قطره‌ای بر روی کاغذ رنگ‌ها خود به خود به شکل مدور در کنار یکدیگر ظاهر می‌شوند. در صورت دخالت یک ابزار برای فرم دادن بر روی سطوح مرکب و یا رنگ می‌توان ابریهایی به شکل رنگارنگ و درهمی ایجاد کرد. تصاویر زیر نمونه‌هایی از حبرهای ساخته شده مطابق شیوه ساخت موجود در رسالات مختلف به خصوص «عمده‌الکتاب» است (تصاویر ۱، ۲ و ۳).

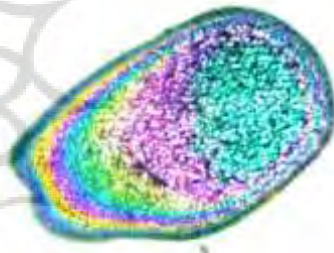
۲. شیوه‌ای که در آن از موم، و بستمان استفاده شده است. موم، بستمان، عناصر و رنگ‌های با شیوه‌های ساخت خاص در قرون اولیه مورد قابل تأمل در باب نفوذ شیوه ساخت کوه‌ها، ابرها و رودخانه‌ها از آثار نگارگری به فن ساخت کاغذ ابری است. ابرها، رودخانه‌ها و کوه‌های آثار نگارگری قرون اولیه، همانند نقوش روی آب یا آهار با رنگ‌هایی از جنس و جلاء و اشکال خاص ایجاد می‌شدند.

۳. مراحل نقاشی و ترتیب آن در آثار نگارگری.

۴. ابره (سوزن، سوزن خیاطی) که در موم فرو می‌رفته و چینش‌های متفاوت ایجاد می‌کرده و بر روی رنگ مورد نظر نقش‌آفرینی می‌شده است. (این نمونه را در نظم امواج رودخانه‌های موجود در آثار نگارگری به وضوح می‌توان مشاهده کرد). در توضیح شواهد سوم و چهارم می‌توان گفت در عمل صورت‌گری در «بیان‌الصناعات» آمده است: «۱. نخست رسم صورت

تصویر ۴ - شستن قلم‌موها در ظرف لیوان پر از آب و لایه‌ای ایجاد شده مشابه نقوش کاغذ ابری بر روی آب.

تصویر ۲ - حبر مطوس: چکانیدن رنگ با قلم‌مو بر روی کاغذ و ظهور درجات رنگین پس از چند ثانیه بر روی رنگ سیاه اصلی.

تصویر ۳ - حبر مطوس: استفاده از حبر مطوس به صورت رقیق و ادغام شدن نقوش بدون دخالت دست یا ابزار. مهیج‌تر از رنگ و نقوش ظاهر شده، تفاوت رنگ‌ها و فرم نقوش در زمان‌های مختلف با همان ترکیبات و شیوه‌های ساخت مشابه است (حبر مطوس حبری سیاه است که در قرون اولیه در رنگ‌آمیزی و کتابت کاربرد داشته است. این حبر دارای پس‌زمینه اصلی سیاه است که نقوش رنگین و تابناک روحی شکل بر روی جسم سیاه‌رنگ پس از چند ثانیه نقش می‌بندد).

است. بدیهی است ابداع ابری سازی به قبل از سال ۹۰۱ هـ.ق برمی‌گردد و تا این سال ایرانیان به چنان مهارتی در انجام ابری‌سازی دست یافته بودند و کاغذ ابری از چنان ارزش و جذابیتی برخوردار بود که آن را به عنوان تحفه به پادشاه کشور همسایه پیشکش می‌کردند. به استناد رقم موجود، پیدایش این هنر به قرن نهم هـ.ق یعنی عصر تیموری (و نه صفویه ۹۰۷-۱۱۳۵ هـ.ق) دلالت دارد، هرچند بیشتر آثار ابری موجود مربوط به عصر صفویه است. در یادداشت نوشته شده در گوشه یکی از ورق‌ها چنین آمده است: «این ابری‌هایی نادره از تحفه‌جات ایران به خدمت حضرت خلافت پناه ظل‌الهی سلطان غیاث‌الدین خلجی خلد الله مُلکَه در ماندو آمده بود یکم ذالحجه سنه ۱۰۹ هجری قمری داخل کتب خانه شاهی شد» (تصاویر ۵، ۶ و ۷) (www.instawas.com).

در متن بالا و تصاویر مرتبط نکاتی کلیدی وجود دارد که به شرح آن‌ها می‌پردازیم:

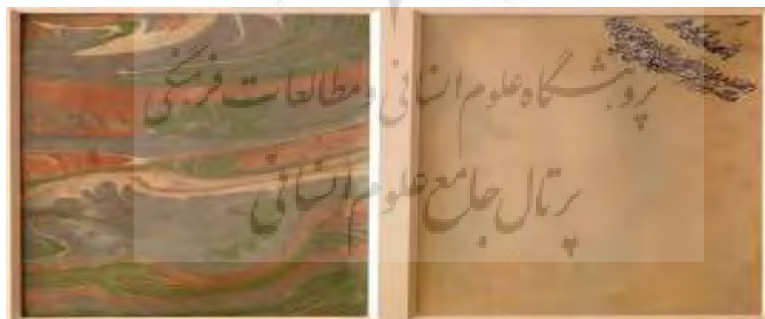
نکته اول دو رو بودن کاغذ ابری مورد نظر است که تاکنون دیده نشده

قرون اولیه نشان می‌دهد که ابری‌سازی که در نگارگری به کار می‌رفته است با وجود چنین رنگ‌هایی با شیوه‌های ساخت و ترکیبات خاص امری بسیار بدیهی است. و موضوع رنگ در ابرسازی نگارگری منشأ و شروعی برای شیوه‌های ساخت کاغذ ابری بوده است.

۵- قدیمی‌ترین کاغذهای ابری حال حاضر جهان: قدیمی‌ترین کاغذهای ابری حال حاضر جهان دو برگ کاغذ می‌باشد که یک برگ آن از دورو و برگ دیگر تنها از یک رو ابری شده و روی دیگر آن یادداشتی نوشته شده است. این ابری‌ها در اواخر دوره تیموری (۹۱۱-۷۷۱ هـ.ق/۱۳۷۰-۱۵۰۶ میلادی) در ایران ساخته شده و به عنوان پیشکش به خدمت سلطان غیاث‌الدین خلجی از سلاطین ماندوی هند، به سال ۹۰۱ هـ.ق/۱۴۹۴ میلادی داخل کتابخانه شاهی شده است. این جفت کاغذ ابری هم اکنون در مجموعه کرونوس در موزه متروپولیتن نیویورک نگهداری میشود. این دو برگ کاغذ ابری از چند جهت حائز اهمیت بسیار است: قدیمی‌ترین نسخه ابری موجود در دنیاست. قدیمی‌ترین اثری است که مؤید اطلاق واژه «ابری» به این نوع کاغذ و به تبع آن «ابری‌سازی» به هنر ابری کردن کاغذ

تصویر ۵- ابری‌های اواخر دوره تیموری (۷۷۱-۹۱۱ هـ.ق/۱۳۷۰-۱۵۰۶ میلادی) (کاغذ ابری دورو و قلم‌گیری شده). مأخذ: (www.instawas.com)

تصویر ۶- ابری اواخر دوره تیموری (۷۷۱-۹۱۱ هـ.ق/۱۳۷۰-۱۵۰۶ میلادی) (کاغذ ابری یک‌رو و قلم‌گیری نشده). مأخذ: (www.instawas.com)

تصویر ۷- بخشی از تصویر ابری اواخر دوره تیموری (۷۷۱-۹۱۱ هـ.ق/۱۳۷۰-۱۵۰۶ میلادی) (کاغذ ابری یک‌رو و قلم‌گیری نشده). مأخذ: (www.instawas.com)

آثار نگارگری ذهن بسیاری از پژوهشگران را مشغول کرده است، ارتباط تنگاتنگی با شیوه‌های رنگ‌سازی قرون اولیه دارد. این رنگ‌ها بدون اغراق کیفیت و ویژگی‌های مشابه با عناصر موجود در طبیعت دارند. چنان‌که نمونه‌های آن را امروزه نیز در نقوش طبیعت، کوه‌ها و ابرها می‌توان با قوه تخیل جست‌وجو کرد. اوج زیبایی آثار نگارگری در این جاست که انسان‌ها و جانورانی که با این رنگ‌ها بر روی کاغذ نقش می‌بندند، از رنگ‌هایی کاملاً هوشمند با شیوه‌های ساخت خاص در قرون اولیه ایجاد شده و در نهایت در طراحی تخیلی کوه و صخره‌ها با اشکال جانوری و صورت انسانی تأثیر مستقیم داشته‌اند. نقوش ایجاد شده به ظاهر اتفاقی در این رنگ‌ها گاهی انسانی، گاهی حیوانی، گاهی واقعی، گاه تخیلی گاه در اوج آرامش و یا اوج هیجان بوده و با چهره‌ها و شخصیت‌های تصویر شده صوری و اصلی تصویر متفاوتند. بنابراین وجود هر نقش و نگار، بافت، ترکیب، شیوه و یا سبکی در آثار نگارگری با وجود ساخت این نوع رنگ‌ها امری دور از ذهن نخواهد بود. می‌توان گفت که آثار نگارگری با توجه به شناخت کلی از علم و شیمی رنگ‌سازی گذشته می‌تواند مجموع تمامی سبک‌ها و فن‌های بسیاری باشد که در حال آمدوشد در قرون معاصر هستند. تأمل و تعمق در تنوع جانداران موجود در تصویر نشان می‌دهد که این تنوع می‌تواند کاملاً غیرارادی باشد و مختص حرکت، ادغام و در هم پیچیدن رنگ‌هایی است که هنرمند با قوه تخیل خود آن‌ها را از دل کوه‌ها بیرون کشیده است. (تصویر ۸).

تصویر ۸ - نمونه انسان‌ها و جانوران در ظاهر اتفاقی که در ارتباط با رنگ‌سازی خاص قرون اولیه در گوشه‌ای از نگاره سلطان محمد در شاهنامه شاه تهماسبی دیده می‌شود. مأخذ: (www.metmuseum.org)

نتیجه

مورد استفاده در نگاره‌ها و کاغذهای ابری با عناصر و شیوه‌های ساخت کاملاً مشابه‌ای ساخته می‌شدند، بنابراین نقوش نگاره‌ها و کاغذهای ابری با شیوه‌های ساخت متفاوت رنگ‌ها ارتباط مستقیم داشته است. تحقیقات اخیر نشان می‌دهد که در قرون چهارم تا ششم هجری رنگ‌هایی با خواص و شیوه‌های ساخت ویژه وجود داشته است که در آثار نگارگری استفاده شده‌اند. به دلیل دارا بودن هویت و شخصیت برای هر رنگ در رنگ‌سازی گذشته، ابری یا مرمرین بودن نقوش و یا طبیعی بودن رنگ و نقوش کوه‌ها در آثار نگارگری، امری غیرممکن نیست. بنابراین پیشینه تمام نقوش اعجاب‌انگیز و بی‌نام و نشان به رنگ‌سازی قرون اولیه بازمی‌گردد، که در طی قرون متمادی هویت خود را از دست داده‌اند. اصطلاح «نقش برآب» که بیان‌کننده طرح و نقش پدیدآمده در ساختن کاغذ ابری است،

است. مسأله مهم‌تر و عجیب‌تر دقت در تصویر کاغذ ابری‌های دوره تیموری است که تفاوتی کاملاً فاحش با ابری‌های دوره صفویه دارد. این تصاویر نشان می‌دهند که کاغذ ابری‌های دوره تیموری به شیوه‌ای دیگر غیر از شیوه‌های مذکور و کنترل شده انجام می‌شده است. تصاویر زیر شواهدی دال بر این ادعاست که بسیاری عناصر، و کوه‌های آثار نگارگری حتی کوچک‌ترین اجزاء آن‌ها با شیوه ابری و یا ابری‌سازی قابل اجرا بوده است. زیرا در روش‌های ابری‌سازی در آن زمان ابزارهایی مشابه موم و سوزن و قطعاً ترکیباتی هم‌چون لعاب‌ها و بستمان‌ها را نیز به صورت جداگانه و به تناسب به کار می‌بردند. نکته دیگر قلم‌گیری نقوش ابری دو صفحه ابری مشابه است (تصویر ۵).

وقتی رنگ‌ها بر روی سطحی درهم آمیخته می‌شوند، از میان آن‌ها نقوش و اشکالی ظاهر می‌شود که با کمی تأمل این نقوش قابل شناسایی هستند برای نمونه در تصویر کاغذ ابری بالا شکل یک پرنده افسانه‌ای با کله اژدهای شاخ‌دار یا شکلی مشابه کله خفاش با دهانی باز و زوایندی مشابه بال و دم دیده می‌شود. بر خلاف تصور و باور امروزه جمادات، نباتات و جانورانی که با نقوش در ظاهر اتفاقی، حاصل شده‌اند برگرفته از رنگ‌هایی کاملاً طبیعی هستند که از ترکیب همان عناصر گیاهی و نباتی در طبیعت نشأت گرفته‌اند. ترکیب ویژه عناصر گیاهی و معدنی با شرایط و ظوابط خاص در ایجاد این رنگ‌ها و نقوش اسرارآمیز تأثیر بسزایی دارد (تصویر ۶ و ۷). اشکالی از قبیل دیو و دد و حیوانات مختلف که در کوه‌ها و سنگ‌های

در رساله «عُمَدَةُ الْکُتَابِ»، موضوع اعجاز و تفاوت بارز این رنگ‌ها را به اثبات می‌رساند. گریزی کوتاه به تنوع عناصر و شیوه‌های ساخت رنگ‌های به کاررفته در رسالات و نسخه‌های دیگر دلیلی بارز بر پیچیدگی و اعجاز این رنگ‌ها است. اثبات این موضوع و ارائه مصادیق و نمونه‌های بیشتر نیاز به آشنایی با مبانی وسیع صنعت رنگ‌سازی قرون اولیه دارد.

برگرفته از یکی از ویژگی‌های مهم رنگ‌سازی گذشته است. این رنگ‌ها از چهار شیوه ساخت کاملاً پیچیده و متفاوت از رنگ‌سازی و چرخه‌های رنگ امروزه حاصل می‌شوند. با بررسی نمونه تصاویر موجود در مقاله حاضر و آزمایشات انجام‌شده بر روی شیوه ساخت حبر مطوس و رنگ‌های دیگر با بافت‌ها و جلای‌های متنوع با توجه به دستورات ساخت ذکرشده

فهرست منابع

مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، مجموعه رسایل در زمینه خوشنویسی، مرکب‌سازی، کاغذگری، تذهیب و تجلید آستان قدس رضوی، مشهد
منشی قمی، قاضی احمد (۱۳۶۶)، *گلستان هنر*، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، منوچهری، تهران.

افشار، ایرج (۱۳۸۸)، *رنگ در کاغذ، گزارش میراث*، ۳۶، ۲، ص ۹.
پوریایی، آرزو؛ مرائی، محسن (۱۳۹۷)، *اسرار مرکب و رنگ‌سازی در نگارگری ایران*، میراث هنر، تهران.
تفلیسی، حبیب (۱۳۳۶)، *بیان‌الصناعات، فرهنگ ایران‌زمین*، تهران.
خودداری نائینی، سعید (۱۳۸۹)، اسنادی در باب طلب کاغذهای ابری، پیام بهارستان، ۲، ۲، ۷، صص ۱۲۰-۱۲۱.
دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۰)، *لغت‌نامه دهخدا*، دانشگاه تهران، تهران.
ذکاء، یحیی (۱۳۹۲)، *اوج احساس در تلفیق رنگ و کاغذ، رشد/آموزش*، دوره یازدهم، ۱، صص ۵۶-۵۷.

منابع اینترنتی

www.deskgram.com (1395/9/23)
www.deskgram.com (1397/6/14)
www.instawas.com (1395/5/22)

Introduction to Origin of Designs and Natural Elements in Painting and Cloud Paper (Emphasizing on Inking and Coloring in Versions of 4 to 6 Centuries AH)

Arezoo Pouryaei¹, Khashayar Ghazizadeh^{2*}

¹Master of Art Research, Department of Islamic Art, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran.

²Assist Professor, Department of Islamic Art, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran.

(Received: 16 Aug 2020, Accepted: 5 May 2021)

The main issue of this research is introduction Origin of engraving cloud paper, history and its usage in calligraphy, book designing or the painting of early Islamic centuries. Understanding cloud paper and cloud computing leads to an understanding of the genuine history and application of cloud paper and its relationship to the excited elements of painting which are essential to identifying and revitalizing the original and ancient styles and techniques of painting. Because we do not have objective information about the colors and methods of manufacture and the compounds used in the field of painting and works of the early centuries. The research method was descriptive-analytical and the data collection method was library and documentary. The purpose of this study is to identify cloud paper, its application and relation to some of the natural elements in early Islamic painting. The main question of the research is that what is the relationship how to run the mountains in Iranian Painting with how to make cloud paper? The findings of this study show that the primary origin of cloud paper was in the methods of inking and coloring of the early centuries (before the eighth century) and as a result of their use in the natural elements found in the paintings works. In other words, seventh-century cloud paper has been inspired by the particular colors and styles used in the mountains, rocks, clouds, and so on. Because the main ingredient in creating both works has been color and cloud paper is nothing except color integration, the connection between the beauty of particular colors in the past with painting and cloudiness has been strengthened. The main method of running the mountains in Iranian painting and the method of making cloud paper are related to the specific characteristic of early-century colors. Recent research shows that in the fourth to sixth centuries AH there were paints with special properties that were used in painting. Exemplary examples of the instructions for making these colors, as seen above, are found in early centuries versions and treatises. Because of the identity and personality of each color in the past, the

color of the clouds and the marble or naturalness of the mountains and the rest of the elements in the paintings, it is quite obvious. The history of all the miraculous and anonymous motifs goes back to the paintings of the early centuries, which have lost their identity over the centuries. The term "role on water", which describes the design and role it plays in making cloud paper, is derived from one of the important features of early-century coloring. Clouds seem to have been a mix of beautiful and special colors. At first they used decorative and coloring in books and paintings. For the sake of beauty in the following centuries, single-leaf decorative applications have been conferred on the court of kings and elders. According to the above evidence, these colors are very similar to the mountains and clouds of the paintings.

Keywords

Origin of Engraving, Cloud Paper, Natural Elements, Painting, 4 to 6 centuries AH.

---

*Corresponding Author: Tel: (+98-912) 7051898, Tel/Fax: (+98-21) 51210521, E-mail: khashayarghazizadeh@yahoo.com